

Тагаев Х.

**СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК ӨНҮГҮҮДӨГҮ НЕГИЗГИ
ФАКТОРЛОРДУН МААНИСИ**

H. Tagaev

**THE IMPORTANCE OF MAJOR FACTORS IN SOCIAL AND ECONOMIC
DEVELOPMENT**

УДК: 332/18:338.95

Макалада социалдык-экономикалык өнүгүүдөгү негизги потенциал, анын түзүлүшү, түрлөрү, ошондой эле мааниси каралган.

This article discusses the main potential, its structure, types, and the importance of socio-economic development.

Социалдык-экономикалык потенциал дагы бир маанилүү түзүүчүсү болуп адамдык же болбосо эмгек потенциалы болуп саналат. Квалификация жана интеллектуалдык, акыл эмгек потенциалы экономикалык өнүгүүнүн эң бир негизги фактору болот деп

бир канча жолу белгиленген. Адам интеллект катары жападан жалгыз түгөнгүс ресурс болуп саналат. ООНдун илимий ийгеринде адамдык потенциалдын өнүгүү индексинин курамында төмөнкүдөй: адамдардын жашоо мөөнөтү канчага созулары; билим деңгээлинин көрсөткүчтөрү колдонулат;

Бир адамга эсептелинген ИДП (Ички дүң продукция).

Эмгек потенциалынын түзүлүшүн дагы кеңейтип караганда ал төмөнкүчө көрүнөт:

Таблица

Эмгек потенциалынын түзүлүшү

Эмгек потенциалынын компоненттери	Аларга дал келген кврсвткучтвр
Ден соолук Акыл эмгектин потенциалы Активдүүлүк Билим Професионалдуулук Жумушчу күндөрдүн ресурстары	Адамдардын жашоо мөөнөтү канчага созулары, саламаттыкты сактоого жумшалган чыгым, жашы жетип өлгөндөр. Автордук укук боюнча алган кирешелери, патенттердин саны жана эл аралык сыйлыктардын бир адамга туура келиши, техникалык прогресстин темпи. Жогорку окуу жайында жана мектепте орто эсеп менен канча жыл окуганы, били алууга кеткен чыгым. Экспорттогондо кирген киреше, аварияга учураганда кеткен чыгым. Эмгекке жөндөмдүү калктын саны, эмгек менен алек болгондордун саны, ишсиз жүргөндөрдүн саны, бир жылда жумушчу күнгө эсептегенде канча саатты түзөт.

Ишкананын деңгээлинде өнүгүү деңгээлинин көрсөткүчү катарында анын өндүрө турган продукциясы, өндүрүүнүн технологиялык деңгээли жана алар өндүргөн продукция рынокто кандай орундарды алат деп алса болот. Рынок койгон шартгарга: атаандаштык, инвестиция жана персоналдын квалификациясы кирет. Бул учурда өнүгүүнүн ийгилигине жалпылаган мүнөздөмө ишкананын тапкан пайдасынын өсүүсү деп каралат.

Социалдык-экономикалык потенциалдын негизги элементи - өндүрүүчү потенциал болуп саналат, бул элементти өндүрүштүн так белгиленген типтеги продукцияларды чыгаруу мүмкүнчүлүгү, анын техника менен жабдылышы, жана сапатынын деңгээли кирет. вндуруучу потенциалды тузген элементтердин катарына: иштеп жаткан эмгек каражаттарынын потенциалы (негизги өндүрүүчү фонддор); ресурстар потенциал - ишкананын (же тармакталган ишкананын) учурдагы табийгаттык ресурстар же болбосо ошол эле ишканада (же тармакталган ишканада) ошондой эле андан сырткары да кайрадан өнүгүп туруучу эмгек предметинин ресурстары, илимий – техникалык потенциал (практикалык иште, эл чарбасында колдонууга даярдалган техникалык, техноло-

гиялык билимдердин илимий чогуңдусу) менен жабдылган деңгээли деп түшүндүрүлөт.

Мамлекеттик техникалык камсыздоо так аныкталган типтеги продукцияны чыгарууга катышкан тирүү жана затталган эмгектин баа берилиши менен аныкталат, башкача айтканда ал жумушчу кол жана негизги өндүрүүчү фондун наркы (НОФ) менен аныкталат. Ишканалардын өндүрүүчү потенциалына ушундай ыкма менен жакындоо тармакталган ишканалардын чыгарган продукцияларынын типтерин (кандай гана өлчөмдө болбосун), жана тармактардын суммардык өндүрүүчү потенциал (нарк жана эмгек менен өлчөнгөн) сүн аныктайт жана ага прогноз бере алат

Колдонулган чен бирдикке жараша өндүрүүчү потенциал кээ бир техникалык-экономикалык көрсөткүчтөр менен идентификацияланат:

а) нарк менен ченелген учурда ал өндүрүүчү функция менен аныкталуучу чыгарылган продукциянын көлөмү менен аныкталат. Чыгарылган продукциянын көлөмү так аныкталган ресурстардын кетирилген чыгымдары (өндүргүчтөрдүн факторлору) менен аныкталышы мүмкүн;

б) натуралдык чен бирдик менен өлчөнгөн учурда өндүрүүчү потенциал өндүргүчтүн кубаттуулугу менен идентификацияланат.

в) эмгектенгендеги чен бирдиктерди колдонгондо өндүрүүчү потенциал бир-бирин толуктап туруучу эки: станкоёмкост жана жасалган иштин тааалдыгын аныктаган көрсөтүчтөр менен көрсөтүлөт;

Учурда нарк менен өлчөнгөн наркта чыгарылган товарлардын (өндүрүүчү функция менен аныкталган) анын потенциалдык мүмкүнчүлүгүнө болгон катышы өндүрүүчү потенциалдын канчалык деңгээлде колдонушун аныктайт. Кээ бир изилденген эмгектерде мындай көрсөткүч - өндүрүүнү уюштуруу деңгээлине жараша техникалык мүмкүнчүлүктөрдү колдонууну көрсөткөн өндүргүчтүн интенсиви деп аныкталат.

Аймактардын системасына кирген бир аймакта өндүрүүнүн потенциалдык мүмкүнчүлүктөрүн алга карай жылдыруучу маанилуу факторлордун бирине анын экономикалык-географиялык орун алышы кирет, бул адат боюнча социалдык-экономикалык объектердин мейкиндикте ошол эле турге кирген учурдагы же болбосо алдын-ала билдирүүгө кирген маанилүү объектерге болгон катышы, ошондой эле аймактын экономикалык мааниси бар сырткы берилиштери менен аныкталган катыштары менен аныкталат.

Социалдык экономикалык потенциалдын базасын түзүүчү бутактарга рыноктун структурасынын таасиринде болгон тармакталган өндүрүштөрдү жайгаштыруу факторлор кирет. Мындай факторлор эмгекти аймак боюнча бөлүштүргөндөгү аймактын орду менен аныкталат. Аймактык өнүгүү шартына дагы бир өнүгүшү шарт анын унаа жолдордон жана сатылуучу базарлардан экономикалык-географиялык канчалык алыс алган орду менен да аныкталат.

Экономикалык-географиялык потенциал территориялык объектердин (шаарларды, райондордун, жеке турган ишканалардын же болбосо алардын кошундулары) аймактагы социалдык-экономикалык объектер менен байланыша боло турган ыңгайлуу сапаты жана касиеттерин аныктайт. Мындай шарттар аймактагы өндүрүүнү чектейт же болбосо ага тескерисинче анын өндүрүүсүнө стимул түзөт. Анын курамына кирген бир нече элементтерди бөлүп караса болот.

Унаалык-географиялык жайланышы. Аймактын унаалык магистралдарга, унаалык түйүндөргө салыштырмалуу орун алышы ал аймакты башка аймактар менен ыңгайлуу байланышына шарт түзөт. Аймактын унаалык-географиялык жайланышы, ал ошол аймактагы бир-бири менен кесилишкен унаалык магистралдардын санына көз каранды, байланыштыруучу ар түрдүү типтеги унаалык жолдордун болушу, жолдордун убакыт ичинде канча унааны өткөзүү мүмкүнчүлүгүнө ээ, район өзгөчөдө турабы же борбордо турабы, анын коңшулаш райондору жогорку же төмөнкү өнүгүү деңгээлине байланыштуу;

Географиялык-саттууга ыңгайлуу жерде жайланышы. Бул аны өндүрүлгөн товарларды сатуу сыяктуу эле керектеленүүчү товарларды негизги сатып

алылуучу базарларга салыштырмалуу ордун көрсөтөт. Бул фактор аймактын анык бир деңгээлде кирешеси бар, кеп убакыт ичинде кандай товарларга муктаж керектөөчүлөрдүн концентрациясы орун алган жерге салыштырмалуу орун алышы, ошол жерге байланыштуу анык бир товарлардын тобун керектөө жана тейлөөсүн көрсөткөн коэффициенттени ийилчектиги менен аныкталат. Ошондой эле аталган факторлордун группасына аныкталган объектер рыноктук инфраструктурага салыштырмалуу орун алышын, сортгоочу тармактардын кубаттуулугун жана кампалардын ыңгайлуу пайдаланышын жана башкаларды киргизсе болот.

Демографиялык орун алышы. Бул орун калган туруктуу жайгашкан калкка, жумушчу күчтөрдүн аймактык рынокторуна болгон салыштырмалуу ордун көрсөтөт ж.б..

Экономикалык-географиялык потенциалдын берген баасы. Пайдалуулук же рента түзүү. Мындай мүнөздөмөнүн негизги маңызы төмөнкүчө чарбанын жүгүртүүсүнө катышкан ар кандай ресурс чектелген гана мүнөздөмөгө ээ. Кандайдыр бир иш алып баруучу жайлардын ичинен эң бир өнүгүүгө ыңгайлуу тигил же бул ишти алып баруучу жайларга аныкталган жерди иштетүүгө кеткен наркты ошондой эле аны дата өнүктүрүү үчүн ар түрдүү жактан дифференциацияласа болот. Мындай дифференциация жасоо кеп факторлордун тобу менен аныкталган - мындай факторлордун ичинен ал борбордо же периферияда жайгашканбы, инфраструктуранын даярдык деңгээли, жумушчу күчтөрдүн сапаты, территориянын транспорт менен жабдылышын бөлүп алса болот.

Бул факторлордун бардыгы тең продукция чыгарууга кеткен чыгымдардын тобуна топтолот. Натыйжада каалаган жер бир бирдик продукция чыгарууга кетирген жана аны кардарларга чейин жеткирген минимум чыгышдардын тобун камсыз кыла алса анда, так ошондой иш алып баруучу жерлерден анын артыкчылыгы бар.

Анык бир ишти өнүктүрүүгө кеткен минималдык чыгым менен так эле ошондой ишти башка бир жерде өнүктүрүүгө кеткен чыгымдардын ортосундагы айрыма продукция өндүрүү боюнча же болбосо тейлөөгө жумшалган абалдын рентасын түзөт.

Мурдатан келе жаткан өнөкөт боюнча географиялык орун коррекция жасоочу фактордун кызматын аткарат: ал турган абалына жараша белгилүү типтеги чарбалардын түзүлүшүнө көмөкчү же болбосо анын тескерисинче анын өнүгүүсүн артка тартат, эгерде айтылган сөздү кеңейтип карасак жашап жаткан коомду ал алга же артка тартат. Бирок ага карабастан экономикалык-географиялык потенциал турган жердин рентасы менен бүткүл рыноктук башкаруунун системасына өз таасирин тийгизет. Эгерде объект алган орунду өзөк деп элестетсек анда, функционалдык байланыштардын чынжырын төмөнкүчө деп караса болот: объектин Экономикалык-географиялык потенциалы жерге болгон рентанын деңгээли, жергиликтүү ресурстарды пайдаланган учурда потенциалдык өлчөмдүн пайдасын аныктайт. Өлчөмү бар пайданын деңгээли, капиталдын жүгүрүү ылдамдыгы өз кезегинде коммуникациялардын инф-

раструктурасын түзүү этилишинин таасирин тийгизет; алардын масштабы боюнча кеңейиши курулуш рентаанын өлчөмүнүн чоңдугун өзгөртөт ж.б. Мындай байланыштардын чынжыры кайрадан турган жердин ревтасына туташтырылат да ал, аталган региондогу бүт мейкиндиктеги байланыштардын системасына таасир берет. Бул болсо турган жердин потенциалдын өзгөртөт, турган жерге капиталды тартса болобу же капиталды андан ары туртсе болобуна көмөкчү болот. Бул факторлордун бир-бирине болгон таасирлерин М. Портердин артыкчылыкка ээ болгон атаандаштыктардын ромбу сыяктуу ромб түрүндө көрсөтсө болот. Бул жерде эмгектин территориялык бөлүнүшү айрым учурда Социалдык-экономикалык потенциалдын аймактарынан көз каранды да ал динамикада бир-бирине аракет жасочу өндүрүүнүн мейкиндиктеги системасын жана материалдык маалыматтык агымды түзөт.

Көрсөтүлгөн ромбдогу күчтөрдүн бир-бирине болгон катыштары учурдагы кылымда өтө эле өзгөрүп туруучу чоңдук болуп саналат. Ошондуктан аймактын территориясына аракетин жасаган экономикалык агенттерден тез өзгөрүп туруучу шарттарга ылайык ага үйрөнүшү үчүн эң чон чеберчилик талабы коюлат. Бул учурда массалык продукцияларды чыгарганда кетирилген чыгымдарды минимизациялоо өтө чон мааниге ээ болот. Бирок ага карабастан жаны продуктарды ойлоп чыгаруу, жаны технологияларды генерациялоо өтө маанилүү ишке айланат, себеби ал өндүрүштүн жөндөмдүүлүгүн арттырып ал өзүнчө эле "билимге монополия түзөт". Мындай шарттарда өнүгүүнүн ачыкчын түзгөн факторлор болуп инновацияны генерациялоо жана аны колдонуу болуп саналат. Ынгайлуу өзгөрүүлөрдүн мүмкүнчүлүктөрүн аныктоочу эң негизги шарт бул системанын келечектеги абалдарынын тобу деп саналат.

Ф. Хайеканын ою боюнча системанын потенциалдык мүмкүнчүлүгү атаандаш аркылуу гана чечилет (атаандаштык - ачылыш процедурасы сыяктуу), ал өндүрүүгө түрткү берген факторлорду байланыштыруучу жаны мүмкүнчүлүктөрдүн ачылышына катализатор сыяктуу, жаны технологияларды, жаны продуктуларды жана жаны рынокторду бир сөз менен айтканда инновация түзүү кызматын аткарат. Ошондуктан социалдык-экономикалык системанын өнүгүүсүн аныктаган маңызы чон факторлордун бирине экономикалык агенттердин атаандаш болуу мүмкүнчүлүгү канчалык даражада жана атаандаштык кандай денгээлде болору аныкталат.

Ошого байланыштуу атаандаштыкты аныктоочу факторлорго тез-тез кайрылып туруу туура болоор эле. Атаандаша ала турган мүмкүнчүлүк экономикалык субъектердин реалдуу жана потенциалдык мүмкүнчүлүктөрү менен аныкталышы мүмкүн. Анык бир алардын шарттарында проект түзүү, товарларды чыгаруу жана аларды сатуу, тейлөө, баа же бааланган эмес товарлардын мүнөздөмөлөрү менен кардарларды атаандаштардын товарларынан ашыра кызыктыруу. Бул маселенин сөзсүз түрдөгү анализи М. Портердин улуттук экономикага байланыштуу илимий ишинде каралган "Улуттун атаандаштыктын артыкчылыктары".

Мамлекеттин өзүнүн жараандарына жашоо шарттарынын денгээлин жогорулатуу мүмкүнчүлүктөрү канчалык эмгек жана капитал өндүрүмдүү колдонулушуна жараша болот. Адам ресурстарынын өндүрүмдүүлүгү алардын эмгек айлык акысын аныктаса, ал эми капиталдын өндүрүмдүүлүгү алардын кирешесин аныктайт. Экономиканын өндүрүмдүүлүгүн көтөрүү бул экономиканын өсүүнүн мазмуну болуп саналат.

"Көпчүлүк тармактардагы атаандаштыкты түзө алган маанилүү факторлор укумдан-тукумга берилбейт, алар бир мамлекеттин чегинде жүрүп жаткан процесстер менен түзүлөт, алар ар түрдүү мамлекеттерде, тармактарда ар түрдүү келишет. Ошентип учурда атаандаштыкты түзүүчү факторлордун запасы эмес, учурда ошол атаандаштык кантип тез ылдамдык менен түзүлүшүндө, ал кантип өнүгүүсүндө жана ал тармактардын муктаждыктарын канааттандыра алышында турат".

М. Портер атаандаштыкты түзө алуучу факторлорго адамдык, табияттык-климаттык ресурстардан жана физикалык капиталдан сырткары дагы билимди да кошот (илимдик, техникалык жана экономикалык информациялардын суммасы) жана финансы ресурстары - өндүрүштөрдү финансылай турган капиталдын көлөмү жана наркы да кирет. Бул капитал бир тектүү эмес, ага ал камсыз кыла албаган карыз, камсыз кыла ала турган киреше, эң чон даражадагы тобокел менен иштеген жана өтө баалуу алыпсатарлык баалуу кагаздар, акциялар жана венчурдук капитал формалары кирет. Ар бир форманын өзүнчө жашоо шарттары бар өлкөдө капиталдын жалпы өлчөмүнө жана анын жайланыш формаларына жыйнап алуунун денгээли жана капиталдаш улуттук рыногунун түзүлүшү таасир этет.

Факторлор негизги жана жогорку денгээлде (инфраструктура, кадрларды квалификациялоо), жалпы жана адистештирилген болуп бөлүнүшөт.

Тармакталган өндүрүштөрдө атаандаштыктын артыкчылыгы көпчүлүк учурда географиялык жактан (шаардабы же региондордобу) чектелген болот. Жаңыдан пайда боло баштаган атаандаштыктын артыкчылыгы географиялык жактан топтолушу өтө маанилүү, ал күчтүн пайда болушуна көмөктөйт, алар өндүрүштүн денгээлин көтөрөт жана анын бекемделишин камсыз кылат. Атаандаштык чыккан жергиликтүү фирмалардын чөйрөсүн 4 фактор: ар бир тармакка конкреттүү факторлор, ички рынокто талап коючулардын шарттары, сырткы рынокто атаандаштык жана талап коюу, фирманын (Портердин ромбу деп аталган) стратегиясын аныктайт.

Эгерде географиялык жактан аймактар бир-бирине жакын болсо анда, ромбдогу кээ бир детерминанттардын жана алардын өз ара аракеттенүү таасирлери күчөйт. Маалыматтын өтө тыгыз жайланышына байланыштуу инновациянын таркалышына ал өзгөчө таасирин тийгизет. Ошондуктан мамлекет жергиликтүү же улуттук денгээлде атаандаштыктын артыкчылыгына чыныгы таасирин тийгизе алат.

Атаандаштыктын артыкчылыгы эки нерседен - фирмалардын атаандаштыктарынан жана улуттук же болбосо аймактык денгээлде аларга жагымдуу чөй-

рөдөн турарын байкаса болот. Ошондуктан социалдык экономикаык системанын потенциалына баа берген учурда чарба менен арааттенген субъектердин мүмкүнчүлүктөрүнө жана ошондой эле регионалдык Чвйоветн сапатына баа берүүдөн баштоо керек.

Көз карат боюнча социалдык-экономикалык потенциалдын улуттук, регионалдык жана локалдык деңгээлдеринин айрымасы жок. Кайсы учурда болбосун анын составына жогоруда керсетулген курамдын бөлүктөрү кирет. Социалдык-экономикалык потенциалга караган учурда биз таксономикалык деңгээлдер боюнча канчалык төмөн туше баштаган учурда конкреттүү өндүрүштөрдүн атаандаштык мүмкүнчүлүктөрү ошончолук чон кызматты ойной баштайт. Эгерде улуттук деңгээлде экономиканын тармакталган түзүлүшүн жана анын статистикалык жалпылагыч көрсөткүчүн көрүүгө мүмкүн болсо анда, мисалы шаардын деңгээлинде шаарларды түзүүчү ишканалардын техникалык-экономикалык жана финансылык көрсөткүчтөрүн анализдөө олуттуу маселени бири болуп калат. Бул көрүнүш макродеңгээлде өз алдынча болгон алдынкы комнаниялардын иш алып баруу көрсөткүчтөрүн колдонууну четке какпайт. Буга байланышгтуу "чөйрөгө" жана бир-бирине салышгыруу үчүн объектерди тандоодо аныктама берүү жагы да ар түрдүү болуп калат. Областык деңгээлдеги объектер учун макро- жана микро анализ сөздөрү айкалышса туура болор эле, ушуга карабастан кээ учурда конкреттүү ишканалардын жана фирмалардын көрсөткүчтөрү жок болгон учурда алардын статистикалык жалпылагыч көрсөткүчтөрү менен чектелсе болот. Жогоруда белгилегендей аны аймакгык системага колдонгондо калктын бай жашоо деңгээли "толукоочу" көрсөткүч катарында каралат.

Ошентип учурдагы шарттарда аймактын социалдык-экономикаык системасынын потенциалын баалаган учурда эң жок дегенде 2 турдуу жол менен бааласа болот. Аларга кайрадан өндүрүүчү ("толукоочу" көрсөткүч катарында бул жерде системанын "кубаттуулугу", өндүрүп чыгаруу) жана көз караштык абалы (атаандаш боло алуу мүмкүнчүлүктөрү жагынан караганда конъюктуранын өзгөрүүсүнө анын система катары реакциясы - "чакырды-жооп берди") киришет.

Кубаттуулук" түшүнүгү жетишерлик туруктуу көрсөткүчкө кирет (мисалы, "Кыргызстандын аймактык жекеишкердик климаты" деген иште экономика-

нын потенциалы өнөр продукцияларын чыгарууга, айыл чарба продукцияларын чыгарууга, инвестицияга, товарды жүгүртүүгө ж.б. тийешеси бар аймактардын улуштерунун арифметикалык орточо чондугу катары бааланат, башкача айтканда бул жерде так "кубаттуулуктун" көрсөткүчтөрү колдонулат). Эреже катары бул көрсөткүч "борбор-периферия" деп аталуучу октун үстүнө аймактар кандай жайланышына жараша бөлүштүрүлөт. Борборлор, перифериялык же жарым перифериялык региондорго Караганда жаңы бир нерселерди ачуу менен жайланышуу жагынан өтө утушка жана ал өндүрүү боюнча толукталуучу капитал түрүндө чоң потенциалга ээ, ал эми перифериялык же жарым перифериялык аймактар экономикалык конъюктуранын өзгөрүшү менен эптеп эле күн көрүп калышат. Бирок ага карабастан бизди аймактардын өнүгүү мүмкүнчүлүктөрүнүн айрымасы өтө кызыктырат, себеби аймактардын келечекте орундарын өзгөртүү мүмкүнчүлүгү бар экендиги далилденет.

Социалдык-экономикалык потенциалга баа бергенде аны жүрүм-турум көз карашта караганда акцент региондор кандай орундарда тургандыгына жараша, чарбалардын комплекстери конъюктуранын өзгөрүшүн кандай кабыл алуу жагына коюлат. Аймактардын атаандаш мүмкүнчүлүктөрүнүн мүнөздөөчү индикатор катары калктын кандай деңгээлде бай жашап жаткандыгы алынат, дагы, чарба менен алек болгон иштин эффективдүү көрсөтүүчү көрсөткүчтөр б.а., убакыт ичинде өзгөрүп же убактылуу өзгөрбөй турган эмгекти жана капиталды эффективдүү колдонуунун көрсөткүчтөрү да алынат.

Адабияттар:

1. Абдыкалыков. О., Байжусанов Д. Кыргыз Республикасынын социальдык-экономикалык абалы Б. 2011-ж.
2. Адирим И.Г., Янов Я. А., Система моделей регионального прогнозирования, М., 1977
3. Алаев Э.Б., Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический - словарь, М., 1983
4. Гуров Г.М., Методология исчисления производственного потенциала.
5. Кыргыз Республикасында Билим берүү жана илим Бишкек 2008-ж.
6. Методологические проблемы развития и размещения производительных сил, М., 1985
7. Абдыкалыков О., Д.Байжуманов. Кыргызстан цифрларда, Бишкек 2010-ж.

Рецензент: к.э.н., доцент Матураимов Г.Ө.